

LANSTYÁK István

A magyar nyelv állami változatainak kodifikálásáról¹

1. NORMA – KODIFIKÁCIÓ

Már a magyar nyelvtudományban is egyre szélesebb körben jut uralomra az a felfogás, mely szerint minden nyelvváltozatnak megvan a maga normája (lásd például Huszár 1986:59; Benkő 1988b:21; Szathmári 1988:47; Kontra 1990a:519; Kiss 1993b:12; Kemény szerk. 1992). A standardé a többtől abban különbözik, hogy *kodifikált*, vagyis általános és helyesírási szótárakban, nyelvtanokban, nyelvhelyességi kézikönyvekben rögzített, explicit formában megállapított, „törvényesített”; ennek megnevezésére vezette be nemrégiben Villó Ildikó (1992:15) a társadalom-lélektanból kölcsönzött *explicit norma* kifejezést, ezzel is hangsúlyozva a nyelvhasználat társas viselkedés jellegét.²

A tájszótárak, tájnyelvi leírások stb. egy-egy nyelvjárásnak is rögzíthetik a normáját, a standardétől eltérően azonban az ilyen szabálymegállapítás pusztán *leíró, deskriptív*, míg a standardé *előíró, preskriptív* (Huszár 1986:60), noha a preskriptivitás nem föltétlenül jelent szigorú direktivitást, „proskriptivitást” (Daneš 1986:232; Deme 1993c:70).

¹ Ezúton köszönöm meg az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások VIII/b (Magyarságkutatás) anyagi támogatását (kutatásvezető: Kontra Miklós). Külön köszönet illeti *Zeman Lászlót* a szakirodalom beszerzésében nyújtott pótolhatatlan segítségéért, valamint *Jakab Istvánt, Kontra Miklóst, Sándor Klárát és Tolcsyai Nagy Gábort* a munka előző változatához fűzött értékes megjegyzéseikért.

² Ha pontosabban akarunk fogalmazni, azt kell mondanunk: a standard változat normájának van kodifikált változata is. A beszélők által kialakított belső, Villó által *implicit-nek* nevezett norma ugyanis azáltal, hogy mesterségesen létrehozzák az illető nyelvváltozat kodifikált normáját, nem szűnik meg létezni, legföljebb ez utóbbi vonzásterébe kerül.

A norma és kodifikáció (vagyis Villó fogalmával: implicit és explicit norma) közti különbségtétel a prágai iskolához tartozó nyelvészek munkáiban már a harmincas évek óta figyelemre méltó következetességgel érvényesül (lásd például Jedlička 1968:117, 1974:52; magyarul Hausenblas 1960:248; Havránek 1981:206–207). Felfogásukban a norma és kodifikáció több tekintetben is különbözik egymástól. A *norma* dinamikus, állandó változásban van, új elemek kerülnek bele, régiek kopnak ki belőle, az egymás mellett élő változatok stílusértéke, használati gyakorisága állandóan változik. Ezzel szemben a *kodifikáció* statikusabb (bár ez sem jelent merevséget, hiszen a kodifikált változat is tartalmazhat vagylagosságokat), egy adott pillanatban rögzíti a standard normáját (mindezekelőtt a múltbeli fejlődés alapján, noha – szerencsés esetben – elébe is mehet bizonyos változásoknak), s amíg érvényben van, nem változik. A standard nyelvváltozat (implicit) normájára ezáltal stabilizáló hatással van (Jedlička 1974:56–57; vö. Villó 1992:18). A kodifikációk „kilépnek az időből, a sztenderd változatot időtlenné teszik, miközben a praxis természetesen történik, tehát a »nyelv« változik” (Tolcsvai Nagy 1994b:77, illetve 390; lásd még Szathmári 1988:45). (A norma és a kodifikáció különbségére mint a norma és a „helyesség” különbségére lásd még Huszár 1986:61.)

2. KODIFIKÁLÁS – STANDARDIZÁLÁS

A standard nyelvváltozat normájának kodifikálása a beszélőközösségben spontán standardizálódás révén létrejött normából kiindulva történik, részben ennek szentesítése, részben módosítása révén. A kodifikáció célja az objektíve már adott, kialakult norma *megszilárdítása* és „*tökéletesítése*”.

A kodifikálás a (többé-kevésbé spontán) standardizálódást követő (tudatos) standardizálás első részmozzanatának tekinthető. A standardizálási folyamat másik fontos állomása a *foganatosítás (implementáció)*, vagyis annak elérése, hogy ez a norma érvényre jusson a standard nyelvhasználatot vonzó konkrét szövegekben és az iskolai oktatásban.

A magyar nyelv Magyarországon kívüli változataiban nemcsak spontán standardizálódási folyamatok mentek végbe az elmúlt évtizedekben, hanem a tulajdonképpeni kodifikáció egyes mozzanataival is találkozhattunk.

Így például Szlovákiában Jakab István standardizáló tevékenységének

köszönhetjük az olyan szavak és kifejezések megalkotását, mint például a *szakosító iskola* 'érettségit követő kétéves, szakképzést nyújtó, nem felsőfokú intézmény', a *területi rendelőintézet* 'egy járásnál nagyobb, de egy kerületnél kisebb hatósugarú rendelőintézet', az *időcédula* 'a kivizsgálás időpontját jelölő cédula (orvosnál)', valamint az olyan sajátos szókészleti egységek jóváhagyását és népszerűsítését, mint például a *művelődési és pihenőpark* (Pozsony egyik parkjának neve), a *művészeti népiskola* 'zenét és más művészeti ágakat oktató iskolatípus', a *városke-riület* (vö. Jakab 1983:220; 1987:21–22, 41–42, 49–51, 52–53) stb.

A Csemadok egykori nyelvészeti szakbizottságának ún. terminológiai szakcsoportja 1989-ben egy olyan intézménynévjegyzéket adott ki (*Intézménynevek* 1989), amely mintegy hatodfélszáz szlovák intézménynevet és annak magyar fordítását tartalmazza, ez utóbbiakat ezzel voltaképpen *kodifikálva* is: ezeknek az intézményneveknek azóta is az ebben a kiadványban feltüntetett formája számít irányadónak, ehhez igazodnak a tömegtájékoztató eszközök is. A kodifikátorok szemmel láthatóan mértéktartásra törekedtek ugyan a tükörfordítások alkotásában és szentesítésében, ám az itt közölt intézménynevekről így is azonnal látszik, hogy egy másfajta, a magyarországitól eltérő társadalmi közegben keletkeztek, ennek minden nyelvi vetületével együtt.

Erről a kodifikációs tevékenységről azonban el kell mondani, hogy teljességgel *ösztönös* volt. A munkában részt vevő nyelvművelők gyakorlati szükségleteket elégítettek ki: „fordításokat” bíráltak el, az ezekben előforduló elemeket „nyelvhelyességi” szempontból minősítették, a „helyesnek” tartott formákat terjesztették a tömegtájékoztató eszközökben, illetve foglalkoztak velük saját nyelvművelő cikkeikben. További jellemzője e tevékenységnek az *elméleti megalapozatlanság* és az *elvek tisztázatlansága* volt; az egyedül hangoztatott elv ugyanis: a magyar nyelv egységének elve e célra természetesen – főként ilyen leegyszerűsítő formában – alkalmatlan.

Végül e képhez háttérként hozzá kell még rajzolni a burkolt, de annál erőteljesebb nemzetiségi elnyomással járó kommunista diktatúra sötét kontúrjait; mert hát a megoldások egy része nyilván a szerzők jobb meggyőződése ellenére született, például a helységnevek kétnyelvű, sőt egynyelvű szlovák használata (lásd *Intézménynevek* 1989), de talán az indirekt, sőt direkt (újra)kölcsonzések egy része is, például *alapiskola* 'általános iskola', *helyi nemzeti bizottság* 'községi tanács', *nemzeti front* 'népfront', *pionír* 'üttörő', *pedagógiai fakultás* 'tanító-, illetve tanárképző kar'.

3. A KODIFIKÁLÁS SZÜKSÉGESSÉGE

Amennyiben a kisebbségi magyar, standard jellegű nyelvváltozatokat a magyarországiakéhoz hasonló, ún. *regionális köznyelv(ek)nek* tekintenénk csupán (amint ezt – empirikus kutatások nélkül – Jakab István teszi, lásd 1994), nem volna szükség kodifikálásukra. Teljesen egyetérthetünk Deme Lászlóval, aki szerint „a regionalizmust mint jelenséget kategória-szerűen el kell ismerni, de egyes elemeit tényleg főlélegesen volna darabonként szentesíteni vagy elutasítani” (Deme 1993c:68). Nem elsősorban a nyelvi különfejlődés veszélye miatt, hanem mindenekelőtt az ún. regionális köznyelveknek alapvetően *közveleges mivoltából* következően (olyan köztes nyelvváltozatokról van szó, melyek viszonylag közel állnak a standardhoz, ám a helyi nyelvjáráások egyes tipikus, illetve nagyobb földrajzi területen élő elemeit is tartalmazzák, lásd Sándor 1995:123; Lanstyák 1996b:84–88).

Más a helyzet azonban a Kárpát-medence peremországaiban beszélt standard magyar nyelvváltozatok esetében. Ezeknek az egyetemes magyar standardtól való bizonyos eltérései – mint tudjuk – szükségszerűek, hiszen „a különböző államokhoz való tartozás különböző nyelvekhez, társadalmakhoz, kultúrákhoz, intézmény- és jogi rendszerekhez, szokásokhoz való szoros kapcsolódást is jelent, és mindez kedvez... a különböző fokú eltéréseket mutató állami változatok kialakulásának” (Pete 1988:780). A más-más társadalmi, politikai és nyelvi körülmények között való használat következtében a magyar standardnak többféle ún. *állami változata* alakult ki (vö. Pete 1988, Kiss 1994:93–94). A legjelentősebb, magyarországi változaton kívül mindenekelőtt *Erdélyben, Szlovákiában, a Vajdaságban és Kárpátalján* beszélhetünk többé-kevésbé spontán (vagy legalábbis átgondolatlan) standardizálódási folyamatok révén kialakult sajátos állami változatokról. Ezeket az országokat, illetve magyarlakta régióikat a magyar nyelv *részleges központjainak* nevezhetjük (Lanstyák 1995b és 1995e, másképpen Deme 1995; Benkő 1995) az angolszász irodalomban kialakult szemlélet, illetve szóhasználat nyomán (vö. Clyne szerk. 1992). A magyar nyelv *egyedüli teljes központja Magyarországon*, ahol a magyar standard szinte minden lehetséges funkcióban használatos.

Amint a fent említett ösztönös standardizálódási törekvésekből is következik, a magyar nyelv részleges központjainak állami változatai nem tekinthetők olyan közvelegeknek, amelyekben a magyarországi standard nyelvhasználat normái nyilvánulnának meg a maguk szokásos „tökéletlenségében”, hiszen például a szm. (szlovákiai magyar) *művészeti*

népiskola, a területi rendelőintézet vagy akár a községi hivatal 'polgármesteri hivatal (községben)' nem valamely magyarországi intézmény nevének „tökéletlen megvalósulása”, hanem az illető intézményeknek a neve, úgy is mondhatnánk, a helyes neve. Azok a konkrét szövegek, amelyekben az egyes nem magyarországi állami változatok megvalósulnak, természetesen szintén közvelegek, ám ezek nem a magyarországi standardnak, hanem a magyar nyelv részleges központjaiban használt állami változatok standardjának „gyarló” megvalósulásai.

A jelenleg még a magyarországgal azonosított egyetemes magyar standard és az egyes állami változatok normája közti eltérések még mindig válogatás nélkül *hibának minősülnek*, ezáltal pedig az utódállamok magyar nyelve *megbélyegződik*. Mivel ezt a nyelvet a többség részéről is éri megbélyegzés, a *beszélők így kettős nyomás, teher alá kerülnek, s ez alól valójában csak az államnyelv sajátjuknak való elfogadása felé menekülhetnek*³ (vö. Kiss 1993a:65). A kodifikálás *„rehabilitálja” a kisebbségeket, visszaadja nyelvi önbizalmukat, s az anyaországi beszélőket is arra szoktatja, hogy a magyar nyelv más standardizálódott változataival is mint legitim változatokkal számoljanak (s ne „tótozzák” és „oláhozzák” stb. le a nem az ő normájuk szerint beszélőket). Mert sajnos ma is igaz még, hogy a (magyarországi) „közvélemény nyelvi értékelésében egyáltalán nincs meg a szükséges türelem azok iránt, akik valamilyen ok miatt nem beszélnek vagy írnak kifogástalanul a magyar köznyelvet vagy irodalmi nyelvet”* (Szépe 1978:71).

Kodifikálás hiányában minden eltérés elvileg *egyforma hibának* minősül; s mivel a beszélők tudatában vannak annak, hogy a „hibázást” (= a magyarországi standard normától való eltérést) semmiképpen sem tudják elkerülni, kellő eligazítás nélkül magukra vannak hagyatva annak eldöntésében, hogy a standard jellegű nyelvhasználatban mely eltérések tolerálhatók, s melyek pedig nem. A kodifikálás egyértelművé teszi, mi az, ami a kontaktusváltozatok közül nem része a standard illető állami változatának, s lehetőséget teremt a nyelvművelő jellegű beavatkozásokra.

³ A szociolingvisztikai helyzet gyökeres eltérése ellenére is érdemes egyfajta párhuzamként megemlíteni azt, hogy egyes arab országokban a klasszikus arab „szentsége”, az ellene elkövethető „vétségektől” való félelem arra ösztönzi a kétnyelvű arabokat, hogy formális helyzetben, ahol a helyi arab dialektus használata nem helyénvaló, inkább az egykori gyarmattartók nyelvén beszéljenek (vö. Stevens 1983:107, 113–114).

4. A KODIFIKÁLÁS LEHETŐSÉGEI

4.1. A nyelvi rendszer egyes síkjain

A nyelvi rendszer egyes síkjain a norma más-más jellegű: ebből következően ezeken a kodifikáció is más-más problémákat vet fel. A nyelvi rendszernek azokon a részterületein, melyek *kevésbé zárt rendszert alkotnak*, a kodifikátoroknak nyilvánvalóan jóval nagyobb a mozgásterük; e területek közé tartozik kétségtelenül a *szókészlet*, a *frazeológia* és a *jelentéstan*, de sok vonatkozásban a *mondattan* is. Ezekkel szemben állnak a nyelvi rendszer *erősebben strukturált elemtípusai*, az *alaktani* és *hangalaktani elemek*,⁴ amelyek viszonylag *zárt rendszert* alkotnak. „A nyelv erősebben strukturált, alaki vonatkozású elemeiben, fonémáinak, morfémáinak állományában, morfémáinak alaki felépítettségében, szintagmatikus kapcsolatainak rendszerében általában előbb és határozottabban érvényesül a normalizálódás folyamata, és ezzel együttjáróan ezek jobban formálódnak a köznyelvben olyan zárt rendszerré, amelyben mind jobban lelassul a változások folyamata, ahová egyre nehezebben tudnak beépülni új elemek. [...] A nyelv lazábban strukturált, inkább tartalmi-szemantikai vonatkozású elemeiben, például a szókincsben, a frazeológiában vagy a mondat szerkesztésnek a szintagmákon kívüli, tágabb szabályaiban lazábbak a normalizálódás folyamatai, ezek jobban hajlamosak a variációk megtartására, és könnyebben fogadnak be maguk közé új elemeket.” (Benkő 1988b:23–24; lásd még Benkő 1960b:230–233; Jedlička 1974:57–58; vö. még Tolcsvai Nagy 1995:67.)

A kodifikáció szempontjából ezzel kapcsolatban a következőt állapíthatjuk meg: a *zártabb* rendszert alkotó elemtípusokban *eleve csekély a másodnyelv hatása*, az eltérések jelentéktelenek (ha egyáltalán vannak: a meglévők inkább nyelvjárási eredetűek, a másodnyelvtől független belső fejlemények), így nincs is szükség a kodifikációjukra. A változások valójában a *nyitottabb* rendszert alkotó elemtípusokban – a *szókészlet*tan, a *jelentéstan* és a *mondattan* egyes területein – *jelentősebbek*; itt merül tehát föl a kodifikáció szükségessége, s épp ezek a területek azok, amelyeken a kodifikátoroknak valóban *van* mozgásterük.

A magyar nyelv állami változatainak kodifikációja szinte kizárólag a *szókészlet* területét érintené. Fontos megjegyezni, hogy ezen belül a kodi-

⁴ A hangtani elemek esetében pontosabban a *fonológiai rendszer* elemeiről kell beszélnünk, mert a fonetika területén a nagy változatosság a beszélt nyelvben természetes.

fikálendő elemek jelentős százaléka nem önálló szó, hanem állandó szókapcsolat lenne. A szókincs rendszerébe történő beavatkozásoknak nem kell, hogy érezhető kihatásai legyenek a nyelv más részrendszereiben. Ugyanakkor épp itt, a szókészletben bekövetkező változások a *legfeltűnőbbek*. Érdeemes itt idézni Herman–Imre (1978:515) észrevételét: a szerzők „sajátos és szinte tömeges perspektívatévesztésről” beszélnek, „még az ún. művelt közönség körében is: sokak számára a szókincs tényleges vagy vélt állapota, a szókincsben bekövetkező változások iránya a nyelv helyzetét, fejlődését is egyedülállóan, saját magában jelöli, s elég általános az a jelenség, hogy a nyelvünk helyzetével, állapotával, ún. tisztaságával, gazdagságával vagy szegénységével kapcsolatos vélemények szinte kizárólag a szókincsben végbemenő kisebb-nagyobb részletváltozások naiv tükröződésén alapulnak”.

Az *alak-* és *mondattanban* inkább csak olyan jelenségeket kellene kodifikálni, melyek *a) regionális szinten a magyarországi nyelvhasználatban is megvannak, b) megvoltak a régi magyar nyelvben, s így hozzátartoznak a művelt beszélők passzív nyelvismeretéhez, c) hiányt tölte(né)nek be.* E feltételek mellett szóba jöhet néhány szm. változat kodifikálása, mindenekelőtt az *operál* ige *-ra/-re* ragos vonzatáé, amely Magyarország bizonyos területein is rendkívül elterjedt. Ilyen lehet még a hasonlító határozó *-tól/-től* ragja (*nagyobb Pétertől*), s esetleg az olyan mondattani alakok, mint az *iskolán tanul/tanít*, amelyek több állami változatban is használatosak, s a magyarországi nyelvhasználatban is megvan az analógiájuk (vö. *konyhában/erdőben van : konyhán/erdőn dolgozik*).

A *hangtan*, pontosabban *fonetika* síkján nincs szükség kodifikálásra; inkább az volna kívánatos, hogy a regionális kiejtést Magyarországon is nagyobb mértékben engedjék be a rádióba, televízióba, a nagy nyilvánosság elé. Itt jegyzem meg, hogy szükségtelen, sőt káros volna bármilyen *helyesírási* eltérésnek csak valamely központra érvényes szentesítése; ellenben *A magyar helyesírás szabályait* hasznos volna néhány alternatív megoldással bővíteni. Így például bizonyos szavak gyakori, s az anyaországban is használatos alakváltozatait be lehetne venni a kodifikációba (ez valójában nem[csak] helyesírási, hanem hangtani kodifikáció); ezenkívül elképzelhető volna néhány olyan szó írásmódjának újabb alakváltozatokkal való bővítése, amelyeknek kisebbségi

kiejtése összhangban van az illető központ többségi nyelvében kialakult írásszokással, de a magyar nyelv hangtani rendszerétől, sőt a magyar helyesírás logikájától sem idegen.⁵

4.2. Az egyes regiszterekben

Esetünkben a legkisebb különbségek a *művészi* stílusok tekintetében vannak (ha egyáltalán össze lehet a különböző művészi stílusokat, irányzatokat ilyen szempontból hasonlítani; inkább csak azt állapíthatjuk meg biztonsággal, hogy a művészi stílusban a legkevesebb a kontaktusjelenlenség, nem tekintve a tudatosan, környezetfestés céljából alkalmazottakat). A meglévő eltérések inkább regionális, nyelvjárási háttérűek, s még inkább egyéniek, illetve stílusbeliek, így nemigen különböznek azoktól, melyek a magyarországi alkotók között is ilyen tekintetben tapasztalhatók. E területen nincs szükség mesterséges beavatkozásra.

Ami a *szaknyelveket* illeti, itt a kodifikációnak arra kellene törekednie, hogy az egyes állami változatok között a regiszterek többségében *semmilyen* eltérés ne legyen, még a vaglyagosság szintjén sem (kivételt a hivatali, jogi, politikai és más, az államberendezkedéshez szorosabban kapcsolódó regiszterek, illetve a kevésbé formális stílusok jelenthetnek). A valóságban sok az eltérés, mégpedig főleg két okból. Az egyik az, hogy a szakközépiskolákba és szakmunkásképzőkbe járó kisebbségi magyar diákok nagy része a *szaktantárgyakat már évtizedek óta nem tanulhatja anyanyelvén*, a másik pedig az, hogy a meglévő magyar tannyelvű iskolákban használt tankönyvek államnyelvből való fordítások, mégpedig olyanok, amelyek nagyon gyakran szolgálai módon követik az eredetijüket, nemcsak általános stilisztikai jellemzőiket illetően, hanem jelentés- és szókészletteni szinten is (vö. Hubik 1987:238–240; Jakab 1989:143–144, 146–148; Péntek 1994).

Ami a hivatali regisztereket illeti, itt a különbség az egyes állami változatok között – érthető módon – jól érzékelhető, hiszen ezek kötődnek a legszorosabban az államhatalomnak országunként kisebb-nagyobb

⁵ Így például a román hatásra az erdélyi változatokban – helyesírási hibaként – előforduló *anarhia*, *tehnika*, *pszihológia* írásmód a magyarban is védhető: a magyar kiejtésben h : χ paradigmatisztikus váltakozás (pl. [doχ], de [*dohos*]), valamint az *ihlet* [izlet] szó írásmódja a *ch*-nak *h*-val (is) való jelölése mellett szól, sőt a magyar nyelvtörténettel is összhangban van; tudvalevőleg a magyar [h]-nak [χ] a kiejtésbeli előzménye. A megoldás ellen szól viszont a nemzetköziesülési tendenciája: a nagy világnyelvek ezeket *ch*-val írják. (A kérdésről lásd Minya 1994.)

mértékben eltérő intézményrendszeréhez. E területen bőven van kodifikáltnivaló.

A *publicisztikai* regiszterekben is jól érzékelhetőek a különbségek az egyes állami változatok között mind a szövegformálásban, mind a terminológiában. Mivel azonban a publicisztikai regisztereknek nagy hatásuk van az emberek tömegeire, itt a kodifikációnak arra kellene törekednie, hogy amikor csak lehet, egyedülként a magyarországi változatban használt formát szentesítse, s minél kisebbre csökkentse azoknak a jelenségeknek a számát, melyekben az eltérő változat is kodifikálttá válik. A sajtótermékek, a rádió műsorai nagyon sok emberhez eljutnak, sokak nyelvhasználatát befolyásolják, s így e regiszterek viszonylagos „tisztaságra” jótékony hatást gyakorolhat a nem standard változatok fejlődésére is. Azokat az elemeket, amelyek viszont bejutnak a kodifikálás révén az egyetemes standardba, épp a magyarországi sajtó révén lehet hatékonyan terjeszteni, népszerűsíteni az anyaországi nyelvhasználók körében. A sajtónyelvi szóhasználat „tisztaságát” magyarországi, de természetesen az egyetemes magyar standard normájának szlovákiai sajtóosságait ismerő lektorok alkalmazásával, az újságírók számára szervezett tanfolyamokkal, megfelelő segédkönyvek kiadásával lehet biztosítani. Ám ezek már a foganatosítás (implementáció) kérdései, amelyekkel külön és részletesen kell majd foglalkozni.

Ami a *kollokvialis* stílust illeti, ennek a standardhoz való tartozása a prágai iskola felfogásában elfogadott tény, tekintve, hogy a prágai iskola nyelvészei a standardnak beszélt nyelvi rétegeit is megkülönböztetik, noha emellett számolnak egy nem standard, de regionálisan nem kötött beszélt változattal is, az ún. *mindennapi beszélt nyelvvvel* (běžně mluvený jazyk, lásd Jedlička 1974:40–44). Nálunk hasonló a helyzet annyiban, hogy a standard beszélt változatát is a központi változat részének szokás tekinteni. Mindez teljesen jogos is Magyarországon, hiszen a művelt beszélők társalgása valóban tekinthető többé-kevésbé standardnak (igaz, mindenekelőtt formálisabb beszédhelyzetekben). Kevésbé áll ez azonban a határon kívüli változatokra, kivéve talán a társadalmi elit csúcán álló néhány tucat személy beszédét. Ezért megfontolandó, nem kellene-e a kollokvialis regisztereket eleve szubstandard jellegűnek tekinteni, s így teljes mértékben kihagyni a kodifikálásból. Nem azt jelentené ez, hogy a beszélt nyelv teljesen a standard sáncain kívülre kerülne; a formálisabb helyzetekben elhangzó beszédmegnyilvánulásokat mindenképpen a standard részének kell tekinteni, már csak az ilyen körülmények között elhangzó élőszó tekintélye miatt is. Ám ez ritkán minősíthető a szó szoros

értelmében vett „társalgásnak” (s még kevésbé „kollokvialis stílusnak”); inkább olyan beszédeseményekről van szó, mint ünnepi beszédek, üzleti/politikai stb. tárgyalások, tanácskozások, gyűlések, rádiós/tévés riportok, interjúk, viták stb., vagyis olyan beszédeseményekről, amelyek valamely specializált regiszterhez is tartoznak.

5. A KODIFIKÁCIÓ SZEMPONTJAI

5.1. A mérvadó társadalmi csoportok és regiszterek

Még a változatok közötti választás kritériumainak meghatározása előtt tisztázni kell, hogy az adott beszélőközösség *mely rétegeinek nyelvhasználatát* tekintjük irányadónak, vagyis mely társadalmi, műveltségi, foglalkozási, korosztályi stb. rétegek nyelvhasználatának normája alapján akarjuk az eltéréseket kodifikálni. Az sem lényegtelen kérdés, hogy a kiválasztott csoportok nyelvhasználatát *milyen beszédhelyzetekben* vizsgáljuk, hol vonjuk meg a „formális beszédhelyzet” határát (nyilván más-más mértékben formális egy rádióbeszéd, egy kongresszusi felszólalás, egy hivatali ügyintézés vagy egy iskolai felelet), illetve ennek nyelvi oldalaként a nyelvhasználatnak mely stílusrétegeit vizsgáljuk, hol vonjuk meg például a „formális stílusok” határát.

Míg a *korábbi* kodifikáció *nagyon szűkre vonta* mind az irányadónak tekintett beszélőknek a körét, mind pedig a stílusrétegeket, hiszen többnyire a kiemelkedő írók (sokszor az előző korszakban élt klasszikusok) szépirodalmi műveiből (valamint – kevésbé bevallottan – a nyelvészek intuíciójából) indultak ki (Jedlička 1974:58), *újabbán* ez a kör mindkét irányban kibővült. Ez a bővülés már csak azért is természetes, mert a művelődés terjedésével és az 1945 utáni társadalmi változások következtében egyre több ember vált a standardra épülő nyelvváltozat aktív hordozójává, s ez nem maradt következmények nélkül e változók normájára nézve sem (Jedlička 1974:59; vö. Kontra 1991; Kontra–Váradi 1991).

A standard nyelv mérvadó hordozóinak ma már nemcsak az *írók, előadóművészek* stb. minősülnek, hanem mindazok, akiket *hivatásszerű viszony fűz a nyelvhez*, a fentiekén kívül a *társadalomtudósok, az újságírók, szerkesztők, rádió- és tévébemondók, -riporterek, a közélet szereplői*, sőt a *pedagógusok* is. Ezen túl sokan a *standard nyelv minden aktív használójának* beszédgyakorlatát szükségesnek tartják figyelembe venni, azoknak társadalmi státusától, földrajzi helyzetétől, életkorától stb. füg-

getlenül. A két csoport nyelvhasználatának normái persze más-más súllyal esnek latba a kodifikálandó változat kijelölésekor (Jedlicka 1968:118, 1974:59–60; vö. még Haugen 1972:177; Dua 1992:394).

A *szépirodalmi* műveken kívül ez utóbbi társadalmi rétegek, illetve csoportok tipikus nyelvi produktumai is irányadónak számítanak, például a legkülönbélebb *publicisztikai* műfajok termékei, *közérdekű és magánlevelek*, bizonyos *szaknyelvi* (mindenekelőtt tudományos népszerűsítő), *hivatali, közéleti* nyelvi szövegek stb. Ezenkívül – tekintve, hogy a standard beszélt változatát is elismerik és kodifikálják – a beszélt nyelvi megnyilvánulásokat is vizsgálják (Jedlicka 1974:61–63; vö. Nagy J. B. 1968:26). A prágai iskola felfogásában a *stilisztikai szempontból semleges szövegeket* kell előnyben részesíteni, s így éppen nem a szépirodalom nyelve a mérvadó (Jedlicka 1974:61).

Magyar viszonylatban a standard normája szempontjából irányadónak tekintett beszélők körének ez a bővülése inkább csak elméletben következett be (vö. Kovalovszky 1977:41; *NyKk.* I:1047–1051), a gyakorlat még a második világháború után is más volt. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen *a máig érvényes magyar nyelv művelő felfogás szerint lehetetlen elkülöníteni a „helyes” nyelvhasználat szempontjából irányadó beszélői csoport(ok)at*, vagyis az ún. „művelt nyelvcsokás” hordozóit. Ezek meghatározása ugyanis tautológiás: a standard nyelvváltozat normáinak letéteményesei az ún. igényes beszélők, az „igényes” beszélők pedig azok, akik a standardot beszélik (lásd például Kovalovszky 1977:40–41; Lőrincze 1980:44; *NyKk.* II:355–356, 377; bírálólág Tolcsvai Nagy 1991b:418, 421). Ha tehát a standard normáit nem ismerjük, nyilvánvaló, hogy nem tudjuk elkülöníteni a standardot használók csoportját, ha pedig nem tudjuk elkülöníteni ezt a csoportot, nem is ismerhetjük meg a standard normáját.⁶

Nyelvművelőink mentségére legyen mondvá: a mérvadó beszélők „nyelven kívüli” szempontok alapján való meghatározása – főleg az 1949 után bekövetkező nagy társadalmi átrendeződés miatt – egyáltalán nem (lett volna) egyszerű feladat. „Nincs olyan nyelvjárás, melyet mintának vehetnénk, nincs társadalmi osztály, sem társadalmi réteg olyan, melynek nyelvhasználatát követendő példának ajánlhatnók” – panasolja Bárczi (1952:422) akkor, amikor a nagy népmozgás még épp csak elindult. (Vö. még Tolcsvai Nagy 1995:65.)

⁶ A problémát egyébként Lőrincze (1980:48) is felismerte, ez azonban pusztán felismerés maradt (lásd még *NyKk.* II:378).

Ez az elméleti tisztázatlanság érthetővé teszi, hogy a magyarországi kodifikáció a korábbi gyakorlattal megegyezően az utóbbi évtizedekben is leginkább egy *rendkívül szűk beszélői csoportnak, néhány írónak a nyelvi gyakorlatára támaszkodott*. Jól mutatja ezt például az a tény, hogy az *értelmező szótár* autentikus példamondatai kivétel nélkül irodalmi idézetek (ezek nagy része pedig mindössze 76 szerzőtől származik); ezenkívül csupán a szótáríróktól alkotott példák szerepelnek a szótárban, vagyis más szövegtípusokból vett közvetlen idézeteket ez a munka egyáltalán nem tartalmaz (lásd *ÉrtSz.* I, XXVI; vö. még O. Nagy 1962:110, 108–114). Pedig az írók szerepét a kodifikált norma kialakításában nyelvművelésünk – elméletben – mértéktartóan ítélte meg (*NyKk.* I:1047–1051; vö. még Lőrincze 1980:42; *NyKk.* II:334, 356).

Ami a magyar nyelv részleges központjaiban beszélt állami változatokat illeti, ezek sajátosságainak feltárásához, az implicit standard norma megismeréséhez mindenekelőtt az *írott nyelvhasználatot* kell irányadónak tartanunk, mivel a beszélt köznyelv kodifikálása esetünkben nem kívánatos (lásd fentebb). Helyzetünkben továbbá nem volna célszerű a standard nyelv *minden* használójának írásbeli megnyilatkozásait mérvadónak tekinteni; nemcsak azért, mert a figyelembe veendő beszélők köre – amint fentebb láttuk – *nem határozható meg nyelvi, nyelvhasználati, hanem csakis szociolingvisztikai szempontok alapján*, hanem azért is, mert kétnyelvűségi körülmények között a nyelvhasználatban alkalmassint több az ingadozás, erősebb a nyelvjárások hatása, s eleve kisebb mértékű a kodifikált standard ismerete.

Az irányadó nyelvhasználók körének nagyobb mértékű leszűkítését Jedlička (1974:60) is az olyan nyelvekre tartja jellemzőnek, melyeknek normáját valamely idegen nyelvvel való tömeges és széles körű érintkezés befolyásolja, valamint az olyan, többnyire fiatal standard nyelvekre, melyeknek normája még nincs kellően megállapodva.

Ezt figyelembe véve a mi esetünkben is érthető, ha a szélesebb nyelvhasználói kör nyelvhasználatának figyelembevétele mellett mégiscsak egy szűkebb, *nyelvilleg tudatosabb (és „nemzetileg” rendszerint öntudatosabb)* réteg nyelvhasználatát tartjuk leginkább mérvadónak, vagyis a *művelt*, mindenekelőtt *diplomás* beszélőkét, azon belül is inkább a *humán foglalkozásúakét*, részben pedig (kellő óvatossággal) a *pedagógusokét*. Vitás esetekben a kodifikálás szükségességének megítélésében kiemelkedő szerepet kell tulajdonítani az *értelmiségi elit* nyelvhasználatának: az *írókénak, közéleti személyiségekének*, a humán területen dolgozó *tudósokénak*, kisebb mértékben pedig az *újságírókénak, szerkesz-*

tőkének stb. Az egynyelvűségi körülményektől eltérően nem lehet támaszkodni például a műszaki értelmiségre, amely nagyrészt idegen nyelven szerezte műveltségét, s műveli szakmáját, de a közigazgatásban dolgozókra, s általában a „középkaderekre” sem. Sőt még a humán értelmiségi „elit” esetében is figyelembe kell venni az egyes konkrét személyek életkörülményeit (mindenekelőtt azt, milyen nyelven szereztek műveltségüket, s milyen nyelvű környezetben élnek vagy éltek).

Ami a szövegtípusokat illeti, elsősorban a *publicisztika*, a *közélet* és a *hivatali élet* nyelvi termékeit kell figyelembe vennünk; a *szaknyelvek* nagyrészt figyelmen kívül hagyandók, a szaknyelvi eltérések kodifikálása – amint fentebb utaltunk rá – nem célszerű. A *szépirodalmi* szövegekben előforduló sajátosságokra is érdemes odafigyelni, mind a szerző saját szövegében találhatóakra, mind pedig a szerzők által beszéltetett személyekére. Az előbbiekre azért, mert a szépirodalom nyelve nagyrészt mentes a kontaktusjelenségektől, így föltehető, hogy a benne mégis előfordulók a beszélőközösségben általános elterjedtségnek örvendenek, a hősökét pedig azért, mert az író nyilván a legtipikusabb kontaktusjelenségekkel érzékelteti a beszélők nyelvhasználatának ezt az oldalát.

5.2. A kodifikálás objektív kritériumai

Daneš (1979:85–89, 1986:226–229) a standard nyelv három fontos jegyéből – *a) társadalmi érvénye*, normájának kötelező volta; *b) eszköz-funkciója*; *c) rendszerjellege* – a kodifikáció három objektív kritériumát vezeti le: *1. normativitása* (társadalmi elfogadhatósága), *2. adekvátsága* (funkcionális elfogadhatósága), *3. rendszerszerűsége* (nyelvi, nyelvrendszerbeli elfogadhatósága). Ennek alapján a szerző fontosnak tartja, hogy a kodifikálandó jelenség *1. normatív* legyen, azaz legyen az adott beszélőközösség által elfogadott vagy legalábbis elfogadható; *2. adekvát* legyen, vagyis képes legyen minél *hatékonyabban* betölteni funkcióját az adott beszélőközösségben; továbbá *3. minél jobban* illeszkedjék bele az adott nyelv *rendszerébe*, azaz minél jobban legyen összhangban a nyelvi rendszer addigi viszonyaival, törvényszerűségeivel.

A három kritérium a szerző felfogásában *egymástól független, de nem egyenrangú*: amennyiben ütközés van közöttük, elsőbbséget az elsőnek kell adni; utána következik a második, majd pedig a harmadik. Egyes konkrét helyzetekben ez a sorrend meg is változhat, noha Daneš hangsúlyozza, hogy „*normális*” *szociolingvisztikai helyzetben a kritériumoknak ez a természetes hierarchiája kellene, hogy érvényesüljön.*

Az olyan szempontokat, mint az *esztétikai* vagy a *nyelvtisztasági*, Daneš nem említi, csupán megjegyzi, hogy egyes beszélőközösségekben más kritériumok is előfordulnak, mint az általa említett három, sőt ezek alkalmazása „hasznos” és „átmenetileg sikeres” is lehet, ám „normális” szociolingvisztikai helyzetben nem nagyon van szükség másra, mint „a dolgok természetéből adódó” fentebbi három objektív kritériumra. (Vö. még Hausenblas 1960:249.)

A Daneš által elkülönített három objektív kritérium alkalmazása összhangban van az elmúlt évtizedek magyar nyelvűvelésének elveivel (gyakorlatával kevésbé).⁷ Ez a nagyfokú egyezés persze nem a véletlen műve, hanem annak a következménye, hogy nyelvűvelésünk e korszakának irányadó áramlata a nyelvűvelő tevékenység céljainak és a nyelvhelyesség kritériumainak meghatározásában szintén objektív tényezőből, a nyelv alapvetőnek mondott funkciójából, *a minél hatékonyabb gondolatközlésből* indult ki (lásd Lőrincze 1952:406, 1980:7–8, 17–18; Kovalovszky 1977:10–12, 17–18; NyKk. I:18–20, II:349, 354).

A nyelvhelyességi ítéletek alapja a magyar nyelvűvelés szerint is a *nyelvszokás*, az ún. igényes beszélők úzusa, vagyis az a jelenség, amit Daneš *normativitásnak* nevez (Deme 1953:42–43; Kovalovszky 1953, 1977:40–41; Lőrincze 1952:416–417, 1980:39–59; NyKk. II:334, 355–356, 374–381). *E szempont elsőbbségét a rendszerszerűség kritériumával szemben* (lásd alább) *elvben nyelvűvelésünk is elismeri* (lásd Lőrincze 1980:44–45; vö. még 1952:415), s ez a felfogás újabb nyelvészeti irodalmunkban is megerősítést nyert. „Ha egy szabályt a beszélőközösség túlnyomó többsége elfogad és használ, az akkor is normatívnek tekintendő, ha nem felel meg a norma másodlagos kritériumainak, mint amilyenek például a produktív szabályoknak való megfelelés és a jó hangzás igénye.” (Huszár 1986:61.)

Új, normatívnek legfőljebb egyes kisebb közösségek nyelvhasználatában mondható jelenség felbukkanásakor nyelvűvelésünk a *célszerűség*, illetve *szükségesség* szempontját helyezi előtérbe. „Ha egy új fogalom,

⁷ „Olyan nyelvész volt vagy nyelvészkedő, aki a nyelvszokás, a művelt nyelvszokás primátusát a nyelvi norma, a helyes és helytelen kérdésnek megállapításában mereven tagadná, nyilván keveset találánk. De olyat eleget, aki *nyilatkozataiban* elismeri a nyelvszokást és a nyelv változásának természetes voltát, de konkrét esetekben való állásfoglalása, magatartása azt mutatja, hogy legszívesebben a nyelvnek minden mozgását meggátolná, a változásokat romlásnak tartja, s a régihez akkor is ragaszkodik, ha a nyelvilleg művelt magyar beszélők többsége már az új formával él.” (Lőrincze 1980:22–23.)

árnyalat vagy logikai viszony nyelvi ábrázolására új alak vagy szerkezet jön létre, a megítélésben a leglényegesebb kérdés az, hogy találóan tükrözi, érzékelteti-e az új vagy újszerű tartalmat, vagyis megfelel-e a nyelv feladatának, a minél pontosabb, árnyaltosabb, tökéletesebb kifejezésnek.” (Kovalovszky 1977:42; lásd még Kovalovszky 1953:122–123, 125–126; *NyKk.* II:350; vö. Lőrincze 1952:411; Tompa 1953:103–104.)

Ez a szempont összhangban van Daneš második kritériumával, az *adekvátság* követelményével, amelyet azonban Daneš mindenképpen a normatívitás mögé helyez, megállapítva, hogy „az adott közösség által elfogadott és rendszeresen használt bármely nyelvi formát »helyesnek« tekintünk még akkor is, ha nem (vagy nem egészen) szabályos és nem (teljesen) megfelelő vagy szükséges” (Daneš 1986:228). Mindez nincs ellentétben a magyar nyelvművelés felfogásával, amennyiben már a mérvadó beszélők által elfogadott jelenségről van szó. A *NyKk.* (I:328) erről így ír: „A célszerűségekre való törekvés azonban nem mindig érvényesülhet a nyelvűvelésben. Az általános vagy a köznyelvi, művelt nyelvszokással szemben például a második helyre szorul.”

Daneš harmadik kritériuma, a *rendszeresség* nyelvűvelő irodalmunkban mint (*alaki helyesség*) jelenik meg (lásd Kovalovszky 1953:125, 1977:50; *NyKk.* I:20; vö. Tompa 1953:102, 104–105), Kovalovszky-nál (1977:50–51) a harmadik legfontosabb szempontként. Az ezzel kapcsolatos kérdéseket a *NyKk.* így fogalmazza meg: „Igazodik-e nyelvünk mai alaktani, szintaktikai stb. szabályrendszeréhez, megfelel-e szerkezeti és fejlődési törvényeinek; kirívóan idegen(szerű) voltával nem gyengíti-e nyelvünk sajátos vonásait?”

A megvizsgált elméleti igényű, illetve összefoglaló munkákban (Bárczi 1974; Kovalovszky 1953, 1977; Deme 1953; Lőrincze 1952, 1980; *NyKk.*; Tompa 1953) és máshol emlegetett többi szempont vagy nem is önálló, hanem a fenti háromhoz tartozik, vagy pedig nem játszik lényeges szerepet az illető jelenség megítélésében.

Így a *világosság*, a *szükségesség*, a *gazdaságosság*, *rövidség*, *tömörség* és a „*logika*” szempontja az *adekvátság* (funkcionális célszerűség) kritériumához tartozik; az *analógia*, sőt a *hagyomány*, az illető jelenségnek a *régiségben*, az *elismert íróknál*, a *tájnyelvekben* való megléte, a „*nyelvünk szellemére*”, sőt még a „*nyelvérzékre*” való hivatkozás is voltaképpen a *rendszeresség* kritériumához sorolható (annak igazolásaképpen szolgálnak hivatkozási alapul). A *jó hangzás*, *esztétikum* csupán kiegészítő szempont lehet (s legalább részben az *adekvátság* kritériumához

sorolható⁸), a háború előtti nyelvművelésünkre oly jellemző *nyelvtiszta-sági* szempont pedig nyelvművelésünk uralkodó irányzatában már csak lappangva, más kritériumokon (mindenekelőtt a *helyességen*) belül érvényesül (jóval nyíltabban Bárczi Géznál, lásd például 1974:25–26 és *passim*).⁹

Csupán két olyan kritériumot találtam a megvizsgált munkákban, amelyek az említettekén kívül állnak. Az egyik a „stílusosság, alkalomnak való megfelelés”; ez nem a kodifikáció kritériuma, hanem a „helyes nyelvhasználaté”; lévén épp arról szó, hogy e szempont esetleg az egyébként a többi kritériumnak nem megfelelő, tehát a kodifikált normán kívül álló jelenségeket is elfogadhatóvá, sőt kívánatossá teszi egy-egy konkrét szövegben (vö. Kovalovszky 1977:509). A másik Bárczi Géza (1952:424) sajátos kritériuma, a „*legalább 2-3 nemzedékre kiterjedő hagyomány*”, amellyel azonban nem érdemes foglalkoznunk, lévén szó egy „sarokba szorított” ortológus abbéli igyekezetéről, hogy valami módon elkerülje a nyelvszokás elsődlegességének elismerését anélkül, hogy teljesen szembekerüljön a nyelvhelyesség új, korszerűbb felfogásával.¹⁰

A kodifikálás főnti szempontjai továbbá összhangban vannak a nyelvtervezésnek Haugen (1972:173–178) által említett három értékelési kritériumával, a *hatékonysággal*, *adekvátsággal* és *elfogadhatósággal*. A *hatékonyság* szempontjából a szerző az olyan szót, kifejezést, szerkezetet tartja jónak, amely könnyen ejthető és könnyen érthető, illetve amely könnyen megtanulható és könnyen használható. Az *adekvátságnak* két fajtáját említi: az egyik a nyelvnek a referenciális jelentés tekintetében való pontossága, árnyaltsága, a másik a nyelvi eszközök érzelmi és költői kifejezőerejére vonatkozik. A *hatékonyság* és *adekvátság* együttesen alkotja a daneši értelemben vett *adekvátságot*.

⁸ Így jár el Haugen (1972:175) is, akinél az esztétikai igényeknek való megfelelés is az adekvátság kritériumához tartozik.

⁹ Ízelítőül álljon itt egy idézet a – magát egyébként puristának *nem* tekintő – szerzőtől: „Olykor az idegen kifejezés még magyar szemlélettel is védhetőnek látszik, azonban nyelvünk története elárulja, hogy idegen ízű, tehát fölösleges és káros újítással állunk szemben.” (Bárczi 1974:65.)

¹⁰ Hogy Bárczi Géza valójában mennyire tartja fontosnak a nyelvszokást, annak illusztrálására álljon itt egyik „elszólása”: „Sokszor csak a szó történetének alapos vizsgálata dönti el, vajon a védendő, a védhető vagy az elítélendő elemek közé kell sorolnunk.” (1974:61.) Nyilvánvaló, hogy nyelvtörténeti vizsgálatokra nem a mai nyelvszokás megállapításához vagy az adekvátság kérdésében való döntéshez van szükség.

A harmadik haugeni tényező, az *elfogadhatóság* alapján azonos a daneši normativitással, illetve a nyelvszokással, mivel azonban a nyelvtervezés a jövőre irányul – s így esetleg még meg nem állapodott, sőt nem is létező elemeket is érint –, a normativitásra, nyelvszokásra ez esetben nem lehet hivatkozni. Ám a beszélők számára való elfogadhatóság nyilván erősen függ attól, hogy az adott elem, szerkezet stb. mennyire illeszkedik be az illető nyelv rendszerébe, s így talán nem tévedünk, ha e tényezőben a daneši *rendszeresség* kritériumát is érvényesülni látjuk.

5.3. A kodifikálás szempontjai a magyar nyelv központjaiban

Ami nyelvünk részleges központjait illeti, a fentiek alapján leszögezhetjük, hogy a kodifikáció szempontjainak tekintetében bízást támaszkodhatunk a fenti három objektív kritériumra. Vagyis mindenekelőtt azokat a jelenségeket kell kodifikálni, amelyek a mérvadónak tekintett beszélői csoportban *kellően elterjedtek*, amelyekre *szükség van*, s amelyek alapvetően *összhangban vannak nyelvünk rendszerével*.

Ami további megvitatást kíván, az e kritériumok *1. fontossági sorrendje* és *2. pontosabb tartalma* (például mi számítson „kellő elterjedtségnek”; az „adekvátságon” belül mely mozzanatok mennyire legyenek hangsúlyosak; mennyire érvényesüljön a „rendszerességen” belül a purizmus), valamint az, hogy *3. hogyan egyeztethetők össze azzal az alapvető törekvéssel, hogy a kodifikáció ne teremthessen alapot a magyar nyelv egészének nagyobb mértékű szétfeljődésére*.

1. Mivel Daneš az objektív kritériumok természetes hierarchiájának érvényesülését „normális szociolingvisztikai helyzethez” köti (lásd fentebb), az első kérdés, amit föl kell tennünk, az, hogy *mennyire tekinthető a Kárpát-medence peremországaiban élő magyar tömbök helyzete „normálisnak”*.

Daneš (1979:90) szerint a normális szociolingvisztikai helyzetet a következők jellemzik: a standard nyelvváltozat megállapodott, fejlett léte vagy függetlensége nincs veszélyben; társadalmi funkciói szabadon érvényesülhetnek; a társadalmat, amelyet szolgál, racionális elvek irányítják. Ezek alapján a kisebbségi magyar társadalmi helyzet aligha nevezhető normálisnak, hiszen – hogy mást ne mondjunk – a standard nyelv léte is, függetlensége is veszélyben van, funkciói pedig főként szóban érvényesülhetnek, s ott is csak részlegesen. Éppen ezért az *ettől a sorrendtől való eltérés* – például az adekvátság előtérbe helyezése a nyelvszokással szemben – esetünkben *indokolt lehet*.

2. A magyar nyelv (szimbolikus, illetve funkcionális) egységének megőrzése érdekében, valamint a „tisztá” magyar nyelvhez fűződő hagyományos attitűdök miatt bizonyos mértékben a *nyelvtisztaság* szempontját is érvényesíteni kell, így például *el kell kerülni a direkt államnyelvi kölcsönzések kodifikálását* (esetleg nemzetközi, illetve más idegen szavak kivételével). Ezért is szerepel főntebb a nyelvhasználat vonatkozásában irányadó beszélői csoportok egyik zárójeles kritériumaként a „nemzetileg öntudatosabb” kitétel; egy ilyen szempontnak akár zárójeles érvényesítése is „normális szociolingvisztikai helyzetben” igencsak furcsa – és elméletileg nehezen védhető – volna.

Helyzetünket figyelembe véve fontos lehet egy olyan mozzanat is, amely az „adekváttság” kritériumához kapcsolható, s melyet eddig nem-hogy elhanyagoltak, hanem ellenkezőleg: tulajdonképpen a gyakorlat által tagadtak: a *kölcsönös fordíthatóság*¹¹ (erre lásd Fishman 1974b:24–25; a mai standard nyelvek „nemzetköziesülésére” lásd még Mistrík 1973:40; Jedlička 1974:173). Kisebbségi helyzetben életbevágóan fontos, hogy az államnyelven egyszerűen kifejezhető lényeges fogalmakat magyarul is könnyedén tudjuk visszaadni, s ne csak körülírásokkal.¹² *A kétnyelvűek számára fontos fogalmak nehéz fordíthatósága nemcsak gyakorlati problémákat okoz a fordítói munkában, hanem a magyar nyelv presztízsét is rombolja, mert azt a benyomást kelti, mintha nyelvünk kevésbé volna gazdag, hajlékony, mint a többi nyelv.*

A kölcsönös fordíthatóság igénye nemcsak a szavak és kifejezések szintjén jelenik meg, hanem a nyelvtani rendszerén, sőt pragmatikai, stilisztikai szinten is. Alighanem kisebbségi helyzetben is nélkülözhetet-

¹¹ Bárczi Géza (1974:82) sajátos érvekkel igyekszik megtámogatni a kölcsönös fordíthatósággal kapcsolatos elutasító véleményét: „Tudjuk, hogy ez a nyelv, a mi anyanyelvünk, egészen sajátos szín a nyelvek kaleidoszkópjában. Fölépítésében, minden jellegzetes tulajdonságában annyira más, mint a többi művelt nyelv, hogy az egész emberiség, az emberi műveltség szempontjából megérdemli megőrzését. Az egyetemes műveltség, az egész emberi szellemi élet szenvedne csorbát, ha e nyelv jellegzetességei, különleges értékei elmosódnának, ha a magyar nyelv az európai kultúra nagy hordozójának, a világnyelvneknek vazallusává szűrkülne.” (Vö. még Bárczi 1952:421.)

¹² A szókincs „nemzetköziesülését” szolgálja a nemzetközi szavak *közvetlen* átvétele is (vö. Hadrovics 1979:6; Szépe 1978:69). Esetünkben azonban – a főntebb említett okokból – a direkt kölcsönzésekkel csíjnán kell bánni, még ha nemzetközi szavakról van is szó. Fontos ugyan az államnyelvi, illetve nemzetközi fogalmak egyértelmű és egyszerű visszaadhatósága egyetlen szó vagy egyszerű szókapcsolat alkalmazásával, azaz a körülírás eljárásának mellőzése, ám az így létrejövő szóalakok lehetnek belső keletkezésű nyelvi elemek is (pl. tükörszók, jelentéskölcsönzések).

len a kisebbség nyelvi regiszterének az államnyelvekhez való (mértéktartó) igazítása, hozzáhangolása. Ez már többé-kevésbé spontán módon meg is történt (egy újságcikk stílusáról elég jól megállapítható, hogy Budapesten vagy Pozsonyban íródott-e), de tudatos beavatkozási szándéka, nyelvertervezési erőfeszítésekre is szükség van.

Mivel a magyar nyelv részleges központjainak többségi nyelvei indo-európai nyelvek, az illető állami változatok szókincsének ilyen irányú fejlesztését *összehangoltan* kell végezni, hiszen az *egyes központokban várhatóan számos területen hasonló jellegű szóalkotások és szerkezeti megoldások iránt fog igény mutatkozni*. Minél inkább sikerül a párhuzamos, de nem azonos megoldásokat elkerülni (a meglévőket is „kirostálni”, vagyis a kodifikációból kihagyni, illetve újakat nem alkotni), s több központban egyaránt elfogadható alakokat kodifikálni és ezeket az érintett központokban elfogadtatni, annál nagyobb lesz az esélye annak, hogy az illető szavak vagy szerkezetek *Magyarországon is elterjedjenek, ahol a világnyelvekkel való kompatibilitás szintén kívánatos*.

3. A kodifikáció objektív kritériumai közül főként az első, a *normativitás* az, amely ellene dolgozik az egységességre való törekvésnek, tekintve, hogy az egyes beszélőközösségek (erdélyi magyar, szlovákiai magyar stb.) mérvadó csoportjainak központonként eltérő nyelvszokásaira kell építeni. Az *adekvátság* jóval kisebb mértékben akadályozó tényező, mivel ennek érvényesítése révén sok olyan elem kerülhet be a standardba, amelyre minden központban szükség van. A *rendszeresség* pedig egyenesen az egységesség irányába viszi az egyes központok kodifikációját. Ennek alapján helyzetünkben a „normális szociolingvisztikai helyzethez” képest *épp az ellenkező sorrend látszik indokoltnak*: 1. rendszeresség, 2. adekvátság, 3. normativitás. Ez a kérdés azonban korántsem tekinthető lezártnak, további megfontolást, kollektív munkát igényel.

5.4. A kodifikálandó eltérések típusai

A kodifikáció szempontjából érdemes különbséget tenni kétféle eltérés között.

1. Az illető országok társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális stb. sajátágaiból következő eltérések (ezek mind a szókincs területéről valók). Szlovákiában például ilyenek az olyan intézménynevek, mint a *művészeti népiskola* ’zeneiskolát, rajziskolát stb. magában foglaló iskolatípus’, *szakosító iskola* ’érettségit követő, kétéves, szakképzést nyújtó, nem felsőfokú intézmény’, *kerület* ’több járást magában foglaló, nagyobb

közigazgatási egység’. Ide sorolhatók az olyan tulajdonnevek is, mint például a *Szlovák Nemzeti Bank*, a *Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsa* ’a szlovák országgyűlés’, *Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom* stb. Ezenkívül természetesen ide tartoznak a néprajzi jellegű „xenizmusok”,¹³ például a *borovicska*, *ostyepka*, *parenycia*, *sztrapacska*, *zsendice*. Ez utóbbiak eddig is az egyetemes magyar szókincs részének számítottak, nem pedig „szlovákiai magyarnak”, s értelmező szótáraink is tartalmazzák őket (noha olykor *tájnyelvi* minősítéssel).

2. Egyéb eltérések. a) Vannak szavak, amelyek az elsődleges központban is létező entitásokat jelölnek, ám ott nem szoktak rájuk külön szóval utalni, hanem vagy fajfogalommal (tehát tágabb jelentésű szóval), vagy pedig ellenkezőleg, valamely speciális változatát nevezik meg. Vagyis az elsődleges központban nincs olyan szó, amely az illető szó jelentéstartományát egyértelműen lefedné. Így például a szm. *iskolázás* a kontextustól függően lehet: *tanfolyam*, *iskola*, *oktatás*, *átképzés*; a szm. *összpontosítás* lehet: *megbeszélés*, *összejövetel*, *gyakorlás*, *gyakorlat*, *edzés*, *edzőtábor*, *próba*, *tanfolyam* (lásd Jakab 1983:21–23; 1987:57–58). Ilyen még a vm. (vajdasági magyar) *munkaszervezet* ’vállalat vagy más intézmény’; szm. *átültet* ’érvényesít, megvalósít, keresztülvisz’, *átnevez* ’átkeresztel, nevét megváltoztatja’, *kenő* ’hal-, vaj-, zöltség-, tőrő- stb. krém’; stb.

b) Az illető fogalomra az elsődleges központokban is van szó, de az kevésbé megfelelő, mint a helyi változatban használt. Ennek többféle oka lehet.

ba) A két változatnak eltérő a motivációja, és ezért a magyarországi forma nehezebben azonosítható az illető fogalom szlovák nevével, mint a kontaktusváltozat, például szm. *alapiskola* ’általános iskola’; *szaktanintézet* ’szakmunkásképző’; *műszaki igazolvány* ’forgalmi engedély’; *közlekedési játszótér* ’KRESZ-park’; *egészségügyi központ* ’rendelőintézet’; *anyasági szabadság*, illetve *segély* ’gyermekgondozási szabadság, illetve segély’.

bb) A magyarországi forma – eltérő motivációja miatt – egy másik szóval való keveredést idéz elő. Ilyen például a szm. *születési szám*; a mm. (magyarországi magyar) *személyi szám* azért nem felel meg szlová-

¹³ A „xenizmusok” fogalmát Bakos Ferenc vezette be (1991) az olyan idegen szavak jelölésére, melyeknek denotátuma valamely idegen népre jellemző valóságalelem, például ang. *lord*, ar. *burnusz*, rom. *cujka*, ang. *whisky*, or. *trojka*, ind. *pampa*, mong. *jurta* stb. A szerző ide sorolja az olyan intézményneveket is, mint például a ném. *Bundestag* vagy a lengy. *szejm*, továbbá az idegen pénznemeket is, például ang. *font*, jap. *jen* stb.

kiai használatra, mert ezt a szl. *osobne číslo* (elemek szerinti fordításban 'személyi szám') megfelelőjének vélhetnék, holott ennek a mm. megfelelője a *törzsszám* (vö. Jakab 1987:10).

bc) A Magyarországon használt változat egy vagy több másik központ beszélői számára stilisztikai szempontból jelölt, vagyis erősen magyarországiassá érződik (ezek az ún. „hungarizmusok”, vagyis magyarországi regionalizmusok), például *hungarocell, közért, ofotért, tűzép* stb. Hogy ez így van, arra jól rávilágít Szabómihály Gizellának (1989:283) az a megfigyelése, hogy a kortárs szlovák írók műveinek magyar fordításában a szlovákiai magyar olvasó számára zavaróak az olyan kifejezések, mint *dollárbolt, tanács, úttörő*, mivel a szlovákiai magyar olvasónak ezekhez Magyarország asszociálódik.

bd) A magyarországi forma hosszabb, nehezkesebb, mint a kontaktus-változat, olykor szinte körülírásként hat (s így érintkezik az *a*) kategóriával. Például a rm. (ruszinszói magyar) *municípium*hoz viszonyítva a mm. *megyei jogú város* túl hosszú és körülírás jellegű. Ilyen még a szm. *főiskola* 'felsőoktatási intézmény', *főiskolás* 'felsőoktatási intézmény hallgatója', *születési bizonyítvány és házasságlevél* (ezek korábban Magyarországon is használatosak voltak a mai születési, illetve házassági anyakönyvi *kivonat* helyett). A magyarországi változatok hosszúsága, nehezsége a magyarországi nyelvhasználóknak természetesen nem tűnik föl, mivel ők nem ismernek rövidebb megoldást.

be) A magyarországi forma valamilyen más okból nem vagy alig használatos, például azért, mert a hatóságok az államnyelvek megfelelő forma használatát szorgalmazták. Ilyen többek között a szm. *munkahivatal* vagy *munkaiügyi hivatal* 'munkaiügyi központ'; *városi*, illetve *községi hivatal* 'városi, illetve községi polgármesteri hivatal'; *tanító* 'pedagógus'; *orosztójás* 'kaszinótójás'; rm. *liceum* 'gimnázium'; vm. *község* 'járás'.¹⁴

A kodifikálás főntebb tárgyalt kritériumai alapján – eltérve a Daneš által kimutatott „természetes hierarchiától” – mindenekelőtt a következő jellegű elemek „törvényesítését” tartjuk szükségesnek:

¹⁴ Itt a *bc)–be)-re* a szókinszen kívül is akad példa. Így például: *bc)* egy hangtani jelenség érződhet túlságosan magyarországiassá, például az *á* palatális árnyalatú hangszíne főként a fiatalabb magyarországi nemzedékek beszédében; az *l* palatalizált ejtése; a vm. beszélők számára a zárt *ě* hiánya; *bd)* egy-egy nyelvtani megoldás az elsődleges központban lehet hosszabb, mint a kérdéses állami változatban; *be)* egy vonzat lehet kevésbé használatos, pl. a *mít/operál* ige *-val/-vel* ragos vonzata, amelyet Szlovákiában szinte senki nem használ (a *-ra/-re* használatos helyette); mondattani alakok, mint például *iskolán tanít* 'iskolában tanít'.

Az 1. csoportba tartozóké; mivel ezek az elsődleges központban nem létező entitásokat jelölnek, bizonyos értelemben „egyetemesek”. Ezért célszerű, hogy minden központban így utaljanak rájuk (ne pedig mondjuk ad hoc körülírásokkal).

A 2. csoport *a*) alcsoportjába tartozóknak jó részét: a nyelvi gazdaságosságra való törekvés (vagyis az adekvátság követelménye) ellene szól annak, hogy egy központban azért folyamodjanak minden esetben körülíráshoz vagy pontatlan megnevezéshez, mert egy másik központban azt teszik, nem ismervén „kényelmesebb” megoldást. A gazdaságossági szempont kedvez e szavak más központokban való elterjedésének is, vagyis ebből a csoportból gazdagodhatnának leginkább a standardnak többi központi változatai is.

Ami a *b*) alcsoportot illeti, itt a szavak, illetve nyelvtani jelenségek egyéni elbírálására van szükség. A kodifikálás fenti kritériumai közül itt különös súlyt kap az illető szókészletti egységek elterjedtsége, használati gyakorisága, vagyis a daneši normativitás (a nyelvszokás).

A fenti kategóriák nem autonómak, vagyis átfedés van közöttük. *Minél nagyobb az átfedés, annál indokoltabb az illető elem kodifikálása.*

Fölmerül a kérdés, hogy a kontaktusjelenségek mellett szükséges-e esetleg más, például *nyelvjárási*, esetleg *csoportnyelvi* alapú regionalizmusok kodifikálása. Úgy vélem, amennyiben az illető regionalizmus a fenti kategóriák valamelyikébe tartozik, meg kell fontolni esetleg kodifikálását, főként, ha közhasználatú. Különösen akkor merül föl ez a lehetőség, ha az illető jelenség nyelvföldrajzilag Magyarország területére is átnyúlik, vagyis regionális szinten ott is él. Ilyenkor kívánatos volna, hogy az újonnan kodifikált változat a magyarországi standardnak is részévé váljon. A magyar standard szlovákiai változatában ilyen például a hasonlító határozó *-tól/-től* ragos vonzata.

Akár kontaktusjelenségekről, akár más jellegű eltérésekről van szó, a kodifikálás különösen akkor indokolt, ha van remény az illető jelenségnek a magyarországi standardban való elterjesztésére. Az anyaországi elterjedésre főként a következő típusú jelenségeknek van esélyük: 1. Az olyan regionalizmusoknak, amelyek egyes nagyobb magyarországi régiók standard jellegű nyelvhasználatában is gyakoriak, például az *operál*, illetve *műt* ige szm. *-ra/-re* ragos vonzata, a hasonlító határozó szm. *-tól/-től* ragos vonzata, a *kell legyen*-féle rm. eredetű szerkezet. 2. Az olyan jelenségeknek, amelyek a régi magyar nyelvben általánosan ismertek voltak, s a (nyelvileg műveltebb) beszélők passzív nyelvismeretéhez még hozzátartoznak (például az em. [erdélyi magyar] nyelvváltozatok

gazdagabb múltidő-rendszere, a *-nök/-nők* rag). 3) Ezenkívül szó lehet olyan, a magyarországi nyelvhasználatban marginálisnak mondható vagy egy-egy regiszterhez kötődő elemekről, mint amilyen például a számítástechnikában használt *átnevez*. Miért ne jelenthetné ez a szó Magyarországon is azt, amit Szlovákiában: 'átkeresztel, nevet változtat' (nemcsak adatállományt a számítástechnikában, hanem például utcát, várost stb. is)? 4. Végül néhány más, eddig Magyarországon teljességgel ismeretlen szó meghonosítására is kísérletet lehetne tenni; olyanokéra, amelyeknek Magyarországon vagy egyáltalán nincs megfelelőjük (például *kenő*), vagy ha van is, az nem a legmegfelelőbb (például az ún. *post secondary* képzésforma megnevezésére bizonyára alkalmasabb volna a szm. *szakosító iskola* mintájára alkotott *szakosító képzés*, mint a magyar nyelvbe hangtanilag is nehezen integrálható angol szókapcsolat).

A *standard norma* nagyobb fokú *variabilitása eleve csökkentené a magyar nyelv egyes állami változatainak különbségét*. (Csak az egyetlen erdélyi *kell legyen*-féle szerkezetek magyarországi törvényesítésével mennyivel „standardabbá” válna egy sereg erdélyi, egyébként egyértelműen köznyelvi szöveg!)

5.5. Purizmus és kodifikáció

Amint korábban említettük, a kodifikáció daneši kritériumai mellett helyzetünkéből adódóan szükségesnek látjuk a purizmus szempontjának érvényesítését is: a magyar standard nem magyarországi állami változataiból *ki kell rekeszteni a többségi nyelvekből való direkt kölcsönzéseket és hibrid kölcsönszavakat*, a nemzetközi (s esetleg más idegen, de nem csupán államnyelvi) szavak kivételével. Szerencsére a standard változatokban ezek eleve csupán elvétve bukkannak föl; a tömegtájékoztató eszközökben előforduló kontaktusjelenségek túlnyomó többsége jelentéskölcsönzés, valamint tükörszó és -szerkezet (az egyes kölcsönzéstípusok eltérő kezelésére lásd Wexler 1971:346).

A nyelvünk részleges központjaiban használt állami változatok kodifikációja nem tekinthet el attól a tényről, hogy a magyar nyelvközösségekben hagyományosan igen nagy fontosságot tulajdonítanak a „szép magyar beszédnek”, a „magyarosságnak”. A nyelv művelése hazafias tettek számát, a gondatlan beszéd pedig (szinte?) nemzetárulásnak. „Aki a jó magyar szót elhagyja az idegenért, akinek a korcs magyar szó nem fáj, *hazaáruló!*” – írta 1938-ban Gárdonyi (idézi Huszár 1986:63), s ezzel a véleményével korántsem volt (ma sincs) egyedül. „Hazánkban a magyar nemzeti függetlenség és a (»helyes« magyar nyelvhasználat kérdései

évszázadok óta eltéphetetlenül összekapcsolódnak” (Kontra 1993:124); a germanizmusok elleni harc az 1848/49-es forradalomban és szabadságharcban kivívott nemzeti függetlenség elvesztése után „egyben a Habsburg-német elnyomás ellen is irányult” (Tompa 1953:91).

„A mai értelemben vett purizmus mindig ott keletkezik, ahol egy nép tudatára ébred annak, hogy nemzeti létét, hagyományait, kultúráját, nyelvét veszély fenyegeti egy vagy több fölényes, erősen terjeszkedő kultúra és nyelv részéről” – írja Hadrovics (1979:3), s mi tudjuk, hogy a Kárpát-medence peremországainak magyar kisebbségei épp ilyen veszélyben vannak. (A nemzeti elnyomás és a nyelvtisztaság összefüggésére más népeknél lásd még Hausenblas 1960:249). Ez a tény érthetővé teszi, hogy helyzetünkben szóba sem jöhet az olyan elemek kodifikálása, melyek érezhetően államnyelvek. *Egy ilyen kodifikációs kísérlet az egyes magyar beszélőközösségekben egészen bizonyosan egyértelmű elutasítással találkozna nemcsak az elit, hanem az egyszerű beszélők részéről is* (attól függetlenül, hogy ezek mindennapi beszédében mennyi direkt államnyelvi kölcsönzés található).

Talán nem fölösleges megemlíteni azt az egykori Szovjetunióban a harmincas évektől jelentkező nyelvtervezési törekvést, melynek lényege az volt, hogy a kisebbségi nyelvekből igyekeztek kiiktatni a korábbi években belső elemekből keletkezett szavakat, direkt orosz kölcsönzésekkel helyettesítve őket, az új szókincsbővítési igényeket pedig szinte kizárólag direkt kölcsönzésekkel elégítették ki (vö. például Comrie 1981:33–34; Haarmann 1992:123–124). Ezt az eljárást Fodor István (1994:363) „az oroszosító törekvések egyik jellegzetes fajtájának” nevezi, s e minősítés jogosságában aligha kételkedhetünk.

Szembeállva a „normativitás” elvével, nem lehet kizárni azt az eljárást sem, amelyet nyelvművelőink már alkalmaztak is, vagyis a Magyarországon ismeretlen fogalmak visszaadására új, ismeretlen szóalakok létrehozását. Ilyen például a fönt említett *szakosító iskola*, a *művészeti népiskola*, a *művelődési és pihenőpark*, melyek a közbeszédben nem használatosak ugyan,¹⁵ de az ilyen helyzet nem idegen a standardtól

¹⁵ A *szakosító iskola* helyett a mindennapi beszélt nyelvben a *felépítményi iskola* tükörfordítás honosodott meg (vö. szl. *nadstavbova skola*); a *művészeti népiskola* helyett főként a *zeneiskola* vagy *rajziskola*, vagyis a beszélők a részfogalom nevét használják; a *művelődési és pihenőpark* helyett az élőbeszédben a PKO direkt kölcsönző (szlovák eredetű betűszó, vö. *Park kultúra odychu*) használatos.

(vö. az olyan, a mai köznyelvi nyelvérzék szerint szintén „művi” szavakkal, mint például *burgonya, paraj, vény* és még inkább *társasgépkocsi* ’autóbusz’ stb.).¹⁶

5.6. A kodifikálandó elemek száma

Becslésünk szerint az olyan, igazán közhasználatú elemek száma, melyeknek kodifikálása egy-egy állami változatban szükségesnek látszik, nem fogja meghaladni a százötvenet (de ezek egy része gyakorlatilag ma is elfogadott, például szm. *községi hivatal, szülői hozzájárulás* stb.). A kodifikálandó szavak és kifejezések száma akkor sem igen haladhatja meg a néhány százat, ha beleszámítjuk a csak szűkebb körben ismeretes intézményneveket és egyéb marginális, bizonyos regiszterekhez¹⁷ kötődő jelenségeket is.

Nyilvánvaló, hogy az ilyen csekély számú eltérés nem veszélyeztetheti a magyar nyelv egységét, s áthidalhatatlan megértési nehézségeket sem okozhat, különösen, ha ezek bekerülnek a magyar értelmező, helyesírási és szinonimaszótár(ak)ba, nyelvhelyességi kézikönyvekbe is, s legalább egy részük részévé válik a magyarországi iskolák magyar nyelvi tananyagának, sőt egy részük esetleg el is terjed a magyarországi nyelvhasználatban.

¹⁶ Purista elvek alkalmazása mellett szól a valamely nyelv, illetve nép általi *fenyegetettség* érzésén túl a *rendszer szerűség* elve is, hiszen a belső keletkezésű, motívált szavak a nyelvi rendszer belső kohézióját erősítik. Az 1979. évi prágai nyelv művelő konferencia cseh és szlovák résztvevői végül is egyetértettek abban, hogy a nyelvek nemzetköziesülésére való hivatkozás nem old meg az átvételekkel kapcsolatos minden problémát, s vannak helyzetek, melyekben a purista szempontnak is megvan a maga létjogosultsága. Pedig a cseh nyelvtudományban már a harmincas években erőteljes szem-befordulás következett be az előző korszakok purizmusával.

¹⁷ A szavak elterjedtségének vizsgálata során nagy figyelmet kell szentelnünk regiszter(ek)hez tartozásuknak. Vannak olyan kölcsönelemek, amelyek szorosan kötődnek egy-egy regiszterhez (például a szm. publicisztikából ismert szavak egy része más jellegű szövegekben gyakorlatilag ismeretlen). A kodifikálás az ilyen elemeket is érinti, s célszerű, hogy egyben rögzítse regiszterbeli kötöttségüket is (például a szótárakban megfelelő stílusminősítéssel való ellátással, az oktatásban olyanként való tanításukkal), mert ezzel gátolhatja más regiszterekbe való átkerülésüket. A nem kisebbségi standard nyelvek területéről vett párhuzamként érdemes itt utalni Mistríknek arra az észrevételére, mely szerint a nemzetközi szavak először egy-egy konkrét stílusba (regiszterbe) hatolnak be, és ott honosodnak meg. „Az lehet mondani, hogy gyakran könnyebben átkerülnek egy nyelv stílusából egy másik nyelvnek ugyanabba a stílusába, mint azután ugyanazon a nyelven belül annak egyik stílusából a másikba.” (1973:41.)

6. A KODIFIKÁLÁS GYAKORLATI ELJÁRÁSAI

6.1. A változatok értékelése

A kodifikálás a gyakorlatban tulajdonképpen azt jelenti, hogy *a standard norma érvényesítése szempontjából mérvadónak tekintett beszélői csoportok nyelvhasználatában meglévő változatok közül egyet (esetleg kettőt, olykor többet is) kiemelünk, rögzítünk, „törvényesítünk”* (vö. Haugen 1972:161; Haarmann 1990:106), *az egyetemes magyar standard (vagy annak valamely állami változata) részévé teszünk.*

Az első szelekciót tehát a beszélők maguk végzik el, hiszen ők azok, akik önkéntelenül alakítják saját nyelvhasználatuk normáit, vesznek bele, illetve zárnak ki belőlük bizonyos változatokat (vö. Svejcer 1990:125). Tudjuk azonban, hogy még a nyelvileg művelt beszélők által formális helyzetekben használt nyelvváltozat normájától sem idegenek a vagylagosságok, inkább ellenkezőleg, Jedlička a normán belüli változatok létét bizonyos fokig „az élő norma immanens szükségszerűségének” tekinti (1968:120; vö. még 1974:70; lásd még Szathmári 1988:46–47). Amint Jedlička megjegyzi, a régebbi felfogás szerint az irodalmi nyelv lényegi és megkülönböztető jegye a *konzervativizmus*; az akkori kodifikáció lényegében elutasítóan viszonyult az irodalmi nyelvi normákon belüli változatokhoz. „Ám ez a kodifikáció és a kodifikátorok hozzáállása volt, és semmit sem változtatott azon a tényen, hogy a valódi irodalmi nyelvi normákban akkor is léteztek változatok.” (Jedlička 1968:120.)

A kodifikátorok vagy szentesítik a beszélők választását (legyen szó akár egy, akár több alakváltozatról), vagy pedig nem. Ha az implicit norma több változatot ismer el, gyakori, hogy a kodifikáció ezeknek csak egyikét törvényesíti a maga belső szempontjai alapján.

A kodifikálás előfeltétele, hogy ismerjük azokat a nyelvi jelenségeket – ún. *változókat* – amelyek az érintett beszélők özősségben többféleképpen valósulnak meg. Azt is tudnunk kell, hogy ezek használata *a)* hogyan oszlik meg a lakosság egyes rétegeiben, *b)* mennyire kötődik az egyes beszédhelyzetekhez, illetve ennek nyelvi vetületeként mennyire jellemző bizonyos regiszterekre. Ehhez természetesen kiterjedt empirikus kutatásokra van szükség, amelyekben eddig egyáltalán nem bővelkedtünk. Semmiképpen sem támaszkodhatunk pusztán megfigyeléseinkre

vagy néhány cédulánkra, amelyre fölfirkantottuk a sajtóban olvasott „csodabogarakat.”¹⁸

A kodifikálás nem feltétlenül küszöböli ki a változatokat; éppúgy lehet célja a sokféleségnek a törvényesítése, mint az egyfésülésé (Haugen 1972:171), illetve – ami a leggyakoribb – a konkrét jelenségektől, jelenségcsoportoktól függően hol az egyiké, hol a másiké. (A standard nyelv-változat normájának variabilitására lásd Jedlička 1974:55.)

6.2. A norma rögzítése

A kodifikáció *szótárakban, helyesírási és nyelvhelyességi kézikönyvekben és (preskriptív) nyelvtanokban* ölt testet. A kodifikálást követő, igen lényeges mozzanat, a foganatosítás (implementáció) szempontjából ezeknek akkor van jelentőségük (s ez adja tekintélyüket is), ha az illető beszélőközösség ezeket tekinti a maga nyelvi gyakorlata számára irányadónak, mindenekelőtt az olyan nagy tekintélyű színtereken, mint az oktatás, a közigazgatás, illetve általában a közélet, szakmák, tudományok. A nyelvi produktumok javítása az ezekben lefektetett normák szerint történik, s a formális beszédhelyzetekben a beszélők is többé-kevésbé e normák követésére törekednek.

Az új norma foganatosításának előfeltétele, hogy a magyarországi szótárak, nyelvhelyességi kézikönyvek, nyelvtanok magukba foglalják az újonnan kodifikált alakváltozatokat, még akkor is, ha esetleg ezek nem válnának teljes mértékben az egyetemes magyar standard részévé. A grammatikai eltérések elenyésző volta miatt a *nyelvtanok* továbbra is „a” magyarországi standardot írják le, utalva, ahol szükséges, az egyes állami változatok gyakorisági vagy más eltéréseire. Az *értelmező és helyesírási szótáraknak, nyelvhelyességi kézikönyveknek* tartalmazniuk kellene a többi állami változat eltérő szavait és kifejezéseit, megfelelő módon jelölve státusukat (a helyesírási szótárakban a jelöléstől esetleg el lehet tekinteni). A legfontosabb szókincsbeli sajátosságok a *kétnyelvű szótárakba* is bekerülhetnek, főként azok magyar-idegen részébe, nagyrészt utaló szócikként.

¹⁸ A megfigyelésekre támaszkodó, illetve arra *korlátozódó* anyaggyűjtési módszer veszélyeire lássunk egy jellegzetes példát. Kovalovszky Miklós a szocializmus hajnalán a következőket írta az argóról (1952:438): „Társadalmi rendünk gyökeres változása során pedig egy belső élősdí, az *argot* is elvesztette életképességét, termékenységét Ezt a magam megfigyeléséből álllíthatom. Évek óta jóformán csak két új *argot*-szót hallottam: *cucc* (holmi, csomag) és *cukkol* (fél, reszket valamitől) [*sic – A szerkesztők*]. A kihalt *argot* régi készletét fogyaszta, s bátran mondhatjuk, hogy ma már nem divat, mint régebben, vagánynyelven beszélni.”

6.3. A kodifikálás fórumai

Dua (1992:393–394) felosztásából kiindulva a nyelvi standardizálás és kodifikálás aktív tényezőit négy szinten helyezhetjük el: 1. (nagy tekintélyű) *egyének*, például írók, tudományos kutatók, nyelvészek, oktatási szakemberek; 2. többnyire „alulról jövő kezdeményezésre” szerveződő *nyelvtudományi* vagy *nyelvművelő társaságok* (önkéntes alapon működők, amelyekben rendszerint csak a kisegítő személyzet főállású); 3. *kutatóintézetek* (állami intézmények, melyeknek tudományos munkatársai is főállásúak). Ezekhez negyedikként társíthatjuk még 4. az *államhatalmi szervezet legfelső szintje* által létesített, illetve ellenőrzött, e célból (sokszor csak alkalmilag, egy meghatározott időre) létrehozott testületeket.

Ha nem a fórum jellege, hanem a tekintély mibenléte szemszögéből közelítjük meg a kérdést, a fenti szinteken folytatott nyelvtervezésről – Haarmann (1990:122) nyomán – megállapíthatjuk, hogy az lehet: 1. *egyénileg végzett*; 2. *nyomásgyakorló csoport (pressure group)* által kezdeményezett; 3. (szakmai szempontból illetékes) *intézmény* által irányított; 4. *hivatalosan végzett* (vagyis államilag kezdeményezett és támogatott).

A szorosabb értelemben vett *standardizálás* inkább a 3.-hoz és 4.-hez kapcsolódik; az 1.-nek és 2.-nak mindenekelőtt a nyelv *művelésében* van szerepe.

Mínél magasabb szinten folyik a standardizálás és kodifikálás, a munkában részt vevő személyek annál több hatékony eszközzel rendelkeznek, s annál nagyobb az esélye a sikernek (nemcsak a kodifikálás végrehajtása tekintetében, hanem annak a gyakorlati nyelvhasználatba való bevezetése, vagyis a foganatosítás szempontjából is). (Vö. Haarmann 1990:122.)

A nyelvtervezés sikeres végrehajtására a legjobb feltételek az elsődleges központban, Magyarországon vannak, ahol megvan rá a mód, hogy a kodifikálást megelőző kutatásokkal, magával a kodifikálással és részben a foganatosítással is a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetét mint a legilletékesebb intézményt bízzák meg. A másodlagos központokban – így a szlovákiaiban is – lényegében az Akadémiát helyettesítő szerepet játszhatnak a különféle *nyelvművelő társadalmi szervezetek*, még akkor is, ha ezek távolról sem rendelkeznek olyan tekintéllyel, mint a Magyar Tudományos Akadémia.

Ilyen szervezet lehetne Szlovákiában a *Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága*, mint a Csemadok egykori *nyelvi szakbizottságának* a jogutódja. A Társaság egyik feladata – az alapszabály 2.2.1. pontja szerint –

„a világban bekövetkező változásokat tükröző újabb fogalmak magyar megnevezéseinek felkutatása, *szükség esetén megalkotása*”. Az általam kiemelt rész egyértelműen standardizáló tevékenységre utal, hiszen az így létrejövő kifejezések éppen nem a mindennapi nyelv elemei (jobbik esetben azzá válhatnak).

Központonként változhat, melyik az a kisebbségi intézmény (kulturális szervezet, oktatási intézmény, netán kutatóintézet stb.), amely a kodifikáláshoz szükséges empirikus kutatásokat és magát a kodifikálást magára tudja vállalni, vagy legalább meg tudja szervezni. A foganatosításban nem kis szerepük lehet továbbá a tömegtájékoztató eszközöknek, illetve azok szerkesztőségének, valamint a közismert, nagy tekintélyű értelmiségieknek (íróknak, közéleti személyiségeknek, előadóművészeknek stb.). A legfontosabb mégis az, hogy a kodifikációt elfogadja az iskola.

A kodifikálás foganatosításával kapcsolatos kérdések jóval fontosabbak annál, hogysem most akár csak vázlatosan is áttekinthetnénk őket; ezek külön munkába kívánkoznak, s egyben több szakember együttműködését feltételezik. Hasznos volna, ha a *Magyar értelmező kéziszótár*nak a közelmúltban megindult bővítési munkálatai – melyeknek eredményeképpen a szótár új kiadása remélhetőleg a magyar standard erdélyi, szlovákiai, vajdasági és kárpátaljai változatának legfontosabb elemeit is tartalmazni fogja – részévé válnak a nyelvünk részleges központjaiban használt standard nyelvváltozatok sajátosságaira irányuló jól átgondolt, összehangolt és előre tekintő kodifikációs folyamatnak.

Magyar Nyelvőr, 1996, 2. 125–151.